

גישה פתוחה לפרסום מדעי בישראל –

מגמות ותפיסות חוקרים וספרנים / שלומית חזד

תקציר

רקע

גישה פתוחה (Open Access, OA) בהקשר של פרסום אקדמי הוא מונח רחב המתייחס בעיקרו למתן גישה מקוונת ללא מחסומי תשלום למשתמש וללא חסמי הרשאות למאמרים ומקורות אקדמיים. הגישה מאפשרת הפצה ושימוש במידע תוך הקפדה על מתן ייחוס למחברים ושמירה על זכויות היוצרים שלהם. "זכות הציבור לדעת" הוא עיקרון יסוד בגישה הפתוחה, לצד העיקרון שגישה חופשית לפרסומים מדעיים חיונית למחקר ולהוראה. לצד עקרונות אלו, המחירים המאמירים ועולים של כתבי העת המדעיים ומצוקתן התקציבית של הספריות יוצרים דיון ציבורי ומקצועי בסוגיית מודל ההפצה והפרסום המסורתי של ידע מדעי. בעולם גוברת הדרישה מצד מדינות לעבור לפרסום בגישה פתוחה והן אימצו מדיניות ברורה בנושא. נוסף על כך, כתנאי למימון המחקר, האיחוד האירופי וממני מחקר נוספים דורשים שכל תוצאות המחקר שממומן מכספי ציבור יהיו נגישים בגישה פתוחה לכל דורש, בכתבי עת ובמאגרים פתוחים.

יתרונות הגישה כפי שעלה ממצאי מחקרים בתחום באים לידי ביטוי בחשיפה גדולה יותר של המאמרים/המחקרים, בהגברת מספר הציטוטים, בהגדלת שיתופי פעולה אפשריים ובהגדלת המדדים האלטרטיביים. עם זאת הגישה הפתוחה לפרסום מדעי כוללת תת-קטגוריות ופרשנויות שונות שהן הבסיס לדיון הקיים בין תומכי הגישה למתנגדיה ובקרב קהילת החוקרים. בעשרים השנים שחלפו מאז הקמתה של הגישה הפתוחה, לצד הפיכתה של הגישה לעיקרון מרכזי במדיניות הפרסום המדעי, בייחוד בתחומי המדעים המדויקים, היא הפכה לאסטרטגיה מסחרית עבור מפרסמים מדעיים גדולים. יתרה מזו, האופי הפולימורפי של הגישה הפתוחה ומונחיה יוצר קשיים אצל חוקרים ומקבלי החלטות במוסדות מחקרניים, וקובעי מדיניות בעולם ובישראל. לאור זאת המחקר הנוכחי זימן מודלים מחקרניים מרובים אל אותו מרחב חקר למטרות של שיחה, למידה ויצירת הבנה טובה יותר של הגישה הפתוחה בישראל על מגמותיה ומסלוליה. המחקר בחן מגמות פרסום, עמדות ומודעות של חוקרים ישראלים וספרנים מספריות אקדמיות בכל הנוגע לפרסומים מדעיים בכתבי עת ובמאגרים בגישה הפתוחה. דגש מיוחד שם המחקר בחשיפת המניעים והמחסומים אשר עומדים בבסיס תפיסתם של חוקרים מתחומי המדעים המדויקים ותחומי מדעי האדם והחברה ושל הספרנים ביחס לפרסום מדעי בגישה הפתוחה.

שיטת המחקר

מחקר משולב שיטות זה עסק באיסוף, בניתוח ובאינטגרציה של נתונים ממספר פרדיגמות מחקריות: במחקר הכמותי השתתפו 202 חוקרים ישראלים המפרסמים מחקרים שנערכו באוניברסיטאות, במכללות ובמוסדות מחקר בישראל. מתוכם, 106 (52.5%) חוקרים מתחומי מדעי האדם והחברה (Social science and Humanities), ו-96 (47.5%) חוקרים מתחום המדעים המדויקים (STEM; Science, Technology, Engineering, Math). במחקר נעשה שימוש במודל המאוחד לקבלה ושימוש בטכנולוגיה (Unified Theory of Acceptance and Use of Technology, UTAUT), ככלי למיפוי הגורמים הידועים כמשפיעים על הפרסום בגישה הפתוחה על ידי החוקרים וכרקע להצגת עקרונות המחקר. על פי המודל, ובהתאמה לפרסום המדעי, לכוונות ההתנהגותיות של החוקר השפעה מכרעת על ניבוי מידת הפרסום שלו בגישה הפתוחה, משום שהן מתווכות את הקשר בין תפיסות החוקר למידת הפרסום בפועל.

במחקר האיכותני התקיימו ראיונות חצי מובנים עם 20 חוקרים, מחציתם מתחומי המדעים המדויקים והיתר מתחומי מדעי האדם והחברה. נוסף על כך התקיימו ראיונות עם 10 ספרנים ומנהלי ספריות אקדמיות בישראל. החוקרים והספרנים חיוו דעתם ותפיסתם בנוגע לפרסום בגישה הפתוחה, לאתגרים ולחסמים, לגורמים המסייעים בפועל ולצרכים הדרושים לקידום הגישה במוסדם ובישראל. החוקרים הוסיפו ופירטו את השיקולים העומדים בבסיס בחירתם בכתבי עת בגישה הסגורה והפתוחה, ואילו והספרנים הוסיפו ופירטו את תפקיד הספרייה בקידום הגישה הפתוחה. המחקר כלל ריאיון נוסף עם קובעת מדיניות בתחום, אשר סיפקה ידע בנוגע לתחום הפרסום המדעי בישראל בגישה הסגורה והפתוחה.

במחקר הביבליומטרי-אלטמטרי השתתפו 40 חוקרים מאוניברסיטאות ומכללות בישראל, בחלוקה שווה לתחומי המדעים המדויקים ולתחומי מדעי האדם והחברה. המחקר התבסס על פרסומי החוקרים בגישה הפתוחה ובגישה הסגורה, בשנים 2014-2019, מתוך מאגר Scopus ובחינת זמינות המאמרים במאגרים פתוחים באמצעות: Dimensions ו-Unpaywall. במחקר הביבליומטרי נבחנו מספר הפרסומים וכמות הציטוטים. המחקר הנוכחי הגדיר מאמר בגישה הפתוחה כמאמר "חופשי לקריאה באופן חוקי באינטרנט או באתר המפרסם או במאגר פתוח". במחקר האלטמטרי נבחנו מדדים אלטמטריים מתוך מאגר PlumX Metrics. מדדים אלו מתייחסים ומודדים את הנראות הציבורית-חברתית של פרסומי החוקרים שהשתתפו במחקר הביבליומטרי.

תקציר הממצאים

מחקר זה ביקש לבסס מודל אמפירי לבחינת גורמי ההשפעה והניבוי של מידת הפרסום של חוקרים בגישה הפתוחה. המחקר הנוכחי מצא כי בניגוד למחקרים שבחנו את מודל UTAUT לניבוי שימוש במערכות מידע ובחידושים טכנולוגיים, תופעת הפרסום בגישה הפתוחה אינה לינארית, והיא מצריכה מבט כולל על כלל הנתבים, תוך התייחסות

למבנים התיאורטיים והאמפיריים של מודל המחקר. על פי ממצאי ניתוח המשוואות המבניות התקבלה תמונה מורכבת אך מדויקת של גורמי ההשפעה שהובילו לביסוס של מודל אמפירי לתופעה. על פי מודל זה, לא די בכוונותיו ההתנהגותיות של החוקר המושפעות מתפיסותיו ועמדותיו החיוביות כלפי הגישה, אלא ישנם גורמים נוספים המשפיעים באופן ישיר ועקיף על רמת הפרסום בגישה הפתוחה. על פי המודל שנצפה, לפרסום מבחירה עצמאית ישנה השפעה מכרעת על מידת הפרסום של החוקר בגישה הפתוחה. יתרה מזו, נמצא כי המשתנה פרסום מבחירה אינו עומד בעינו. על החוקר להאמין שסביבתו המחקרית תומכת בפרסום בגישה זו, והוא זקוק לתנאים מסייעים שישפיעו על כוונותיו ועל מידת בחירתו האוטונומית בפרסום בגישה זו. אך דה עקא, קשר ניבויי זה מתקיים בהקשר הדיסציפלינרי שמקורו במדעים המדויקים ובמידת הוותק של החוקר. על סוגיית שיעור הפרסום והבחירה הוולונטרית של החוקר במסלול הפתוח, שפכו אור הממצאים הביבליומטריים-אלטמטריים והאיכותניים.

סוגית הבחירה האוטונומית של החוקר והיתרון הדיסציפלינרי של חוקרי המדעים המדויקים בפרסום בגישה הפתוחה חזרו כחוט השני בכל ענפי המחקר של המחקר הנוכחי. ממצאי המחקר הביבליומטרי והאלטמטרי העלו כי השוואת המדדים הביבליומטריים והאלטמטריים בין מאמרי החוקרים בגישה הפתוחה למאמרי החוקרים בגישה הסגורה לא העלתה הבדלים מובהקים. הבדלים מובהקים נמצאו רק כאשר בוחנים את הנתונים בחלוקה לגישת הפרסום ולשיך הדיסציפלינרי. נמצא כי שיעור המאמרים בגישה הפתוחה (מאגרים וכתבי עת) של חוקרי המדעים המדויקים עמד על 58% מכלל פרסומיהם לעומת 29% אצל חוקרי מדעי האדם. המדדים הביבליומטריים והאלטמטריים של מאמרי חוקרי המדעים המדויקים בגישה הפתוחה גבוהים יותר במובהק מעמיתיהם במדעי האדם והחברה. לעומת זאת, על אף שהמדדים האלטמטריים ומספר הפרסומים של חוקרי מדעי החברה בגישה הסגורה גבוהים במובהק ממאמרי עמיתיהם במדעים המדויקים, באופן מפתיע, כמות הציטוטים הביבליומטריים ומדד הציטוטים האלטמטרי של חוקרי מדעי האדם והחברה אינם גבוהים במובהק משל חוקרי המדעים המדויקים. המחקר הנוכחי מצא יתרון ציטוט למדעים המדויקים במדדים הביבליומטריים וגם במדדים האלטמטריים ללא תלות בגישה הפרסום; פתוחה או סגורה.

ממצאי המחקרים בעבודה זו חושפים שיעור נרחב של פרסום מדעי במסלול הירוק לגישה הפתוחה – העלאת מאמרים למאגרים פתוחים על ידי חוקרים ישראלים. הממצאים האיכותניים שופכים אור על הממצאים הכמותיים. חוקרי המדעים המדויקים דיווחו בעיקר על העלאת מאמרים למאגרים מבוססי נושא (כגון: arXiv), בגרסת לפני/אחרי הדפסה, כחלופה קבילה ומקבילה לפרסום בכתבי עת בגישה הפתוחה והסגורה וכדרך להשגת הכרה, יוקרה מקצועית והכרזה על זכות ראשונים. לעומתם, חוקרי מדעי האדם והחברה מעלים גרסה מודפסת לרשתות אקדמיות-חברתיות (Academic social networks, ASN), תוך התמודדות עם סוגיית זכויות היוצרים של המאמר, כאשר המטרה היא הפצה ונראות גדולה יותר.

בהתייחס לפרסום בכתבי עת, חוקרי המדעים המדויקים ומדעי האדם והחברה כאחד דיווחו כי השיקול הראשון במעלה בעת פרסום מאמר בגישה הפתוחה והסגורה הוא גורם ההשפעה של כתב העת (Impact Factor, IF). החוקרים,

בייחוד בשנים הראשונות לביסוס מעמדם, מוגבלים וכבולים לשיטת הקביעות והקידום המתבססת על הערכת החוקר באמצעות מידת פרסום עבודתו בכתבי עת בעלי גורם השפעה גבוה. חוקרי מדעי האדם הביעו תפיסות שליליות בעיקרן לגבי הפרסום בגישה הפתוחה, אך התקשו לספק שיקולים בבחירת כתב עת בגישה הפתוחה בגלל ניסיונם הדל עם הגישה. לעומתם, חוקרי המדעים המדויקים, בעלי ניסיון בפרסום בגישה הפתוחה, התייחסו לתועלת האישית שיפקו מפרסום המאמר בגישה הפתוחה בשל גורם השפעה גבוה וקבלה מהירה, הדרושים להם או לסטודנט בהנחיתם לצרכי קידום וקביעות. מנגד, הם דיווחו על שיקולים כדרישה של מממני המחקר ומענקי מחקר המממנים את הפרסום בגישה זו, שאמנם אינם מעידים על פרסום מבחירה עצמאית של החוקר, אך משמשים תנאים המסייעים לחוקר בפרסום בגישה הפתוחה. סוגיית עלות הפרסום נמצאה בשאלוני המחקר ובראיונות כחסם משמעותי המונע מהחוקרים, בייחוד מתחומי מדעי האדם והחברה שאינם משופעים בתקציבים, לפרסם בגישה הפתוחה. יתרה מזו, תשלום דמי המאמר מגביר את חשדם שכסף הוא המדד היחיד לקבלת מאמר בכתבי עת של הגישה הפתוחה. גם חוקרי המדעים המדויקים חשפו תפיסות שליליות בהתייחס לכתבי העת בגישה הפתוחה. עם זאת חוקרי המדעים המדויקים דיווחו מניסיונם האישי שישנם כתבי עת שפויים ובעלי מוניטין גבוה בגישה הפתוחה בתחומי המדעים המדויקים, אך דרוש זמן ופרסומים להעלאת גורם ההשפעה של כתבי עת אלו. הממצאים הכמותיים והאיכותניים מעידים על חוסר מודעות, בעיקר של חוקרי מדעי האדם והחברה בתחום זכויות היוצרים, מסלולי הגישה הפתוחה ונתיביה. יתרה מזו, דיווחי החוקרים חשפו היעדר הבנה עמוקה עם השקפת העולם של הפרסום המדעי והפרסום בגישה הפתוחה – רוב החוקרים טענו שיש לשמר את מודל הפרסום המסורתי הקיים. מנגד, הספרנים ומנהלי הספריות במחקר הנוכחי הפגינו ידע והבנה מעמיקים עם עולם הפרסום והגישה הפתוחה לפרסום המדעי. הספרנים טענו שאת ממצאי המחקרים המבוצעים מתקציבים ציבוריים יש לחשוף ללא מגבלות וחסמים, בשל הערך הציבורי והאזרחי בהנגשת מידע ומחקר לציבור הרחב. הספרנים רואים עצמם בחוד החנית בהובלת תהליך השינוי והמעבר לגישה הפתוחה במוסדם, אך הדגישו שיעשו זאת רק לאחר שתתקבל חקיקה מדינית מסודרת, ותוך קבלת תמיכה ושיתוף פעולה עם הנהלת המוסדות. תנאים אלו יתנו להם רוח גבית בפעילותם לקידום הגישה.

המלצות

על בסיס ממצאי המחקרים בעבודה זו והדיון בהם, המחקר הנוכחי הציג מספר המלצות יישומיות לקידום הגישה הפתוחה בישראל. המלצת העל העולה מן המחקר נוגעת לצורך במדיניות מוסדרת ברמה הלאומית בהתייחס לפרסום המדעי בגישה הפתוחה. אולם אין די במדיניות מלמעלה-למטה, חיונית ככל שתהיה. המחקר הנוכחי ממליץ לשלב התערבויות מלמטה למעלה: איגוד של מממני מחקר ומוסדות אקדמיים בישראל לצורך מינוף הכוח בקיום משא ומתן להסכמים טרנספורמטיביים עם המוציאים לאור; הקצאת משאבים לחוקרים לפרסום בגישה הפתוחה; הקמת מאגר מוסדי משותף לכלל המוסדות האקדמיים בישראל בו יופקדו פרסומים ותוצרי מחקר. נוסף על כך שינוי נהלי הקידום והקביעות של המוסדות יסייע ליצירת איזון בין התחומים המדעיים ויאפשר לחוקרים גמישות רבה יותר בבחירת כתבי

עת בגישה הפתוחה לפרסום מאמרם. זאת ועוד, כדי לעודד חוקרים ממדעי האדם והרוח לפרסם במאגרים ובכתבי עת בגישה הפתוחה, יש לדאוג לתקציבים ייעודים לחוקרים מתחומים אלו, להנגיש עבורם מידע בנוגע לזכויות היוצרים ולהפנותם למאגרי מידע מתאימים. הספרנים במחקר הנוכחי הציעו את הספריות האקדמיות כאחראיות לתפקיד ריכוז הידע בנוגע לגישה הפתוחה במוסדות. אולם ללא חקיקה מוסדרת ושיתוף פעולה, ימשיך הנתק שנצפה במחקר הנוכחי בין המשולש: ספריות, חוקרים והנהלת המוסדות האקדמיים. נתק זה פוגע בסיכויים לקידום הגישה הפתוחה בישראל.

תרומת המחקר

שילוב הגישות המחקריות סיפק תמונה עשירה של התופעה הנידונה, מבט עומק ורוחב על התחום. תרומת המחקר הנוכחי התבטאה בשני היבטים עיקריים: ההיבט הראשון, תרומה תיאורטית – על בסיס שאלוני המחקר ובחינה אמפירית של מודל המחקר התיאורטי, התקבל מודל מחקר החושף תמונה מורכבת אך מדויקת של משתנים בעלי קשרים מבניים ישירים ועקיפים, קשרים שהובילו לביסוס מודל ניבויי לפרסום בפועל בגישה הפתוחה. המחקר הבביליומטרי-אלטמטרי עירב כלים חדשניים בבחינת המדדים, כלים שהשימוש בהם ותרומתם לשדה המחקרי עולה ונבחנת במחקרים נוספים בעולם. ההיבט השני, תרומה יישומית – עבודה זו הציגה נקודות מבט מרובות בהיבטים אקדמיים, אידאולוגיים, פיננסיים, משפטיים וטכנולוגיים בנוגע לגישה הפתוחה לפרסום מדעי. ההמלצות הנובעות מצבר הממצאים והמסקנות התייחסו לתהליכי "למעלה למטה" המאוזנים באמצעות תהליכי "למטה למעלה". המלצות אלו יש בכוחן להוביל לתרומה מעשית שתבטא בהתוויית מהלכים לקביעת מדיניות מוסדרת לפרסום מדעי בגישה פתוחה בישראל.

מספר מערכת: 9926709136105776